

ANADOLU'DA KAYBOLMAKTA OLAN BİR MADDİ KÜLTÜR UNSURU: SU DEĞİRMENLERİ (BEYPAZARI ÖRNEĞİ)

GÜRSES, Reşide
KARABABA TAŞKIN, E. Banu
TÜRKİYE/TУРЦИЯ

ÖZET

Anadolu'da su değirmenleri 20. yüzyılın son çeyreğine kadar işlevsel olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak gelişen teknik şartlar içerisinde artan nüfusla birlikte varlıklarını yitiren ve yerlerini modern fabrikalara bırakan su değirmenleri bugün yok olmaya yüz tutmuştur.

Arazi şartları ve diğer coğrafi nedenlerden dolayı su değirmenlerinin Anadolu'da nadir de olsa hayatını sürdürdüğü bölgeler bulunmaktadır. (Trabzon, Çanakkale vb.) Ancak, gelişen teknik şartlar içerisinde su değirmenlerinin sayısı her geçen gün azalmaktadır. (Beypazarı örneğinde olduğu gibi.) İşlevsel değerini yitiren ve bu nedenle sayısı gittikçe azalan su değirmenleri, otantik yapısıyla toplum hayatında bir kahvehane, bir lokanta mekânı olarak önümüzdeki günlerde yaşamaya devam edeceğe benziyor.

Su değirmenleri; temelde besin kaynaklarından buğdayın, mısırın una dönüştürüldüğü önemli bir üretim yeridir. Değirmenler aynı zamanda günlük hayatın içinde yer alan at, eşek, koyun kuzu, inek vb. hayvanların beslenmesinde kullanılan arpa, yulaf vb. ürünlerin işlenmesinde de önemli bir yere sahip olmuştur.

Değirmen taşı; çark, oluk ve tekne gibi çeşitli unsurlardan oluşmaktadır. Su değirmeni kültürü içinde; kile (32 kilo ağırlığında), yarım (16 kilo ağırlığında) şinik (8 kilo ağırlığında) ölçek (4 kilo ağırlığında) hakla (1,5 kilo ağırlığında) gibi ölçü birimleri de yer almaktadır. Değirmenlerin Anadolu'da önemli bir yere sahip olduğunu, değirmenle ilgili söz varlığından ve bu kültüre ait unsurların deyim ve atasözlerine yansıyorlarından daha kolay anlayabiliriz.

Bu bildiride, bir dönem toplumda önemli bir yere sahip olan ancak, bugün artık kaybolmaya yüz tutan su değirmenlerinin yapısal ve toplumsal özellikleri görsel malzemelerle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Su değirmeni, değirmen taşı, çark, oluk, tekne.

ABSTRACT

An Element of Material Culture that Almost Become Extinct: Water Mills (The Case of Beypazarı)

The water mills in Anatolia had continued their functional existence until the end of the last quarter of 20th century. However, with the increase of population under the eveloping technical conditions, and having lost their existence to modern factories, watermills face the danger of becoming extinct today.

Because of the terrain conditions and other geographical reasons, there are a few places in Anatolia in which water mills still exist (Trabzon, Çanakkale etc.). Yet, the number of water mills is declining everyday due to the developing technical conditions. The case of Beypazarı the water mills, which have been losing their functional value and thus decreasing in number, seems to continue their existence in social life as being a coffeehouse, a restaurant and so on with its authentic structure.

A water mill is an important production place where the basic grains such as wheat and corn are turned into flour. Watermills also play an important part in grinding oat, and barley which are used to feed animals that are part of the daily life such as horse, donkey, sheep, cow and so on.

Water mills consist of parts such as millstone, millwheel, millrace, and grainhopper. In water mills culture, measurement units such as Kile (32 kilograms in weight), yarım (16 kilograms in weight) şinik (8 kilograms in weight) ölçek (4 kilograms in weight) hakla (1,5 kilograms in weight) are also used. We can easily understand that mills had an important place in Anatolia both from the existing vocabulary related to mills and the elements of this culture reflected in proverbs and idioms.

In the present paper, the structural and social characteristics of water mills that had an important part of the social life in the past, but are almost become extinct at present will be presented with the help of visual materials.

Key Words: The water mills, millstone, millwheel, millrace, grainhopper.

Giriş

İnsanoğlunun sahip olduğu ilk teknolojilerden biri olan değirmenlerin Türk kültüründeki yeri Büyük Hun Devleti'ne (M.Ö. III.-M.S. III. yüzyıllar) kadar uzanmaktadır. (ÖGEL: 1989, 69). Göktürklerde (ÖGEL: 1989, 146), Uygurlarda (ÖGEL: 1989, 208), Kırgızlarda (ÖGEL: 1989, 208) Hazarlarda (ÖGEL: 1989, 226) değirmenle ilgili unsurlara rastlanmaktadır. Türklerde su değirmenlerinin kullanımına ilk Uygurlar döneminde rastlanmıştır. (ÖGEL: 1991, 50). Daha sonra Anadolu Selçuklularında ve Osmanlılarda su değirmenlerinin kullanımı ile ilgili bilgiler tespit edilmiştir. (YEDİYILDIZ: 1985, 128) **“Değirmen”, “değirmen tonuzluğu”, “değirmen boğazı”** (*Türkçe Sözlük*: TDK 2005, 484-485) gibi terimlerin *Dede Korkut Kitabı* (YEDİYILDIZ: 1985, 128) ERGİN: 1989, 77, 235) ve *Tarama Sözlüğü*'nde geçmiş olması su değirmenlerinin kültürümüzde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Değirmen kültürü sadece Anadolu'da değil, Türklerin yaşadığı başka coğrafyalarda da var olagelmıştır.

İnsanoğlunun temel ihtiyaçları barınma, giyinme ve beslenmedir. Beslenmenin temel maddesi olan buğdayın öğütülmesinde değirmenler önemli bir yere sahiptir. Değirmenler teknolojik gelişmeler çerçevesinde 20. yüzyılın son çeyreğine kadar işlevsel olarak var olmuştur. Ancak teknolojik gelişmeler ve artan nüfusla birlikte varlıklarını yitiren ve yerini modern fabrikalara bırakan değirmenler bugün yok olmaya yüz tutmuştur. Bununla beraber, Anadolu'da çok az sayıda su değirmeni arazi şartlarına bağlı olarak Çanakkale, Muş, Ordu, Trabzon vb. şehirlerde olduğu gibi işlevini sürdürmektedir.

Başkent Ankara'nın ilçelerinden biri olan Beypazarı, Ankara'nın batısında bulunan eski Ankara-İstanbul üzerindedir. En eski yerleşim yerlerinden olan Beypazarı'nda su değirmeni işlevini her geçen gün yitirmektedir. (TOKER: 2005, 184-194; TORUN: 2004)

Su değirmenlerinde **“tekne”, “oluk”, “çark”, “değirmen taşı”** vb. unsurlar sistemin temelini oluşturmaktadır. Anadolu'daki su değirmenlerine bu unsurlar açısından baktığımızda değirmen kültürüne ait yapılar ve bu yapılara ilişkin terimler yörelere göre az çok değişiklik göstermektedir. Bu değişikliklerin bir kısmı; **“domuzluk”, “doñuzluk”, “dovuzluk”** örneğinde olduğu gibi sesseldir.

Değirmenler yapılarına göre; su değirmeni, yel değirmeni, ayak değirmeni, el değirmeni vb. adlar almaktadır. Diğer taraftan, teknolojik gelişmeler ışığında su değirmenlerinin yerini, mazotla veya elektrikle çalışan değirmenlerin yanında un fabrikaları da, günlük hayatta yerini almıştır. (DEMİR: 2003, 154)

Bir su değirmeni, suyun yeterli miktarda olduğu bir ırmak veya bir dere kenarında kurulur. Değirmenin kurulacağı yer, aynı zamanda arazi, ulaşım şartları açısından da değirmen kurmak için elverişli olmalıdır.

Su değirmenleri Anadolu'da bir şahsa ait veya bir vakfa bağlı yahut da köyün ortak malı olarak işletilmektedir. Köyün ortak malı olarak işletilen değirmenlerin bir kısmında ise değirmenler, köy ihtiyar heyetince tarafından maaş karşılığı tutulan bir değirmenci tarafından çalıştırılmaktadır. Köyün ortak malı olan değirmenlerin bazılarında ise, una ihtiyacı olan köylü kendi buğdayını kendi öğütmektedir. Bu tür su değirmenlerinde değirmenin onarım işi imece usûlüyle yapılmaktadır (DEMİR: 2003, 153-154). Beypazarı yöresindeki değirmenler genelde bir şahsa ait olarak çalıştırılmaktadır. **“Değirmenci”** olarak adlandırılan bu kişiler, öğüttüğü un miktarına bağlı olarak belli oranda olmak üzere gelen tahıldan hak alır. Buna **“değirmenci hakkı”** denir.

İşlevsel değerini geçen zaman içerisinde yitiren ve bu nedenle sayısı gittikçe azalan su değirmenleri, otantik yapısıyla toplum hayatında müze olarak (DEMİR: 2003, 149) veya bir kahvehane, bir lokanta mekânı olarak önümüzdeki günlerde yaşamaya devam edeceğe benzemektedir. Müze vb. yapı malzemesi olarak değerlendirilebilecek nitelikte olan su değirmenlerine ait bilginin geleceğe taşınmasının ve bu kültüre ait maddi kültür unsurlarının teknik ve yapısal özelliklerinin ortaya konulmasının önemi büyüktür. Bu bildiride, bir dönem toplumda önemli bir yere sahip olan ancak, bugün artık kaybolmaya yüz tutan su değirmenlerinin yapısal ve toplumsal özellikleri, Beypazarı örneğinde görsel malzemelerle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Değirmen ile İlgili Kavramlar ve Yapı Olarak Su Değirmenleri

Değirmen: “1. İçinde öğütme işi yapılan yer: *“Su değirmeni. Yel değirmeni.”* 2. Kahve, buğday, nohut vb. taneleri öğüten araç veya alet.” anlamına gelmektedir. (*Türkçe Sözlük*: TDK 2005, 484)

Değirmenci: 1. Değirmen işleten kimse. (*Türkçe Sözlük*: TDK 2005, 484) 2. Değirmen sahibi. Anadolu'da **“değirmenci”** anlamında **“hakkı”** sözü de kullanılmaktadır. (DEMİR: 2003, 153-154)

Değirmencilik: Değirmen işletme işi. (*Türkçe Sözlük*: TDK 2005, 484-485)

Değirmenlik: “1. Değirmende öğütülmek için ayrılmış (tahıl). 2. Bir değirmen taşını işletecek güçte (akarsu). (*Türkçe Sözlük*: TDK 2005, 485)

Su Değirmeni: Su gücü ile çalışan değirmen. (*Türkçe Sözlük*: TDK 2005, 1817)

Yapı Olarak Su Değirmenleri

Su değirmenleri 5 x 10 m boyutlarında dikdörtgen biçiminde genelde tek katlı yapılardır. İki katlı olanları da vardır. Beypazarı’ndaki su değirmenleri genelde tek katlıdır. Su değirmenlerinin yapı malzemesi genelde taştır. Değirmenin duvarları 2,5 m yüksekliğinde olup bu taş duvarın üzerine öz ortalanarak konulur. Özün üstüne 20 cm aralıklarla 10 cm çapında 3 m veya 3,20 m uzunluğunda ağaçlar konur. Bu ağaçların üzerine de çatıyı oluşturacak çalı çırpı konulup üstüne toprak serilir. Kiremit ve çinkodan yapılan değirmen çatıları da bulunmaktadır. Değirmenlerin önde ve arkada olmak üzere iki penceresi bulunur.

Resim: 1



BEYPAZARI

Resim: 2



ÇANAKKALE

Resim: 3



TRABZON

Resim: 4



BEYPAZARI
(Gürsöğüt Köyü)

Su değirmenleri adından da anlaşılacağı üzere yeterli miktarda su bulunan yerlerde, ırmak, dere veya çay kenarlarında kurulur. Suyun az olduğu arazilerde ise su değirmenleri, yapay olarak kurulan göletlerle çalışır.

Su Değirmeni Çatıları

Değirmen çatıları bölgeye ve ekonomik duruma göre toprak, çinko veya kiremitten olabilir.

Çatılar beşik örtüsü şeklinde veya eğer değirmen bir yamaçta veya düz olmayan arazilerde kurulmuşsa 40-45 derecelik açıyla aşağı arkaya doğru meyilli olarak yapılır. Bu tür çatılarda arka duvar 50 cm yüksekliğinde olur. Beypazarı ve yöresindeki değirmenlerde de çatılar, bu iki tür çatı ya-

nında, düz toprak biçiminde olabilmektedir. Bu tür çatılardan başka Karadeniz bölgesinde görülen bir diğer çatı biçimi de “**ayiomuzu**” adı verilen çatılardır.

Resim: 5



ÇANAKKALE
(Küçükkuşu-Adatepebaşı
Köyü)

Resim: 6



MUŞ
Korkut İlçesi
Sazlık Köyü

Resim: 7



TRABZON
(Beşik Örtüsü)

Resim: 8



TRABZON
(Beşik Örtüsü)

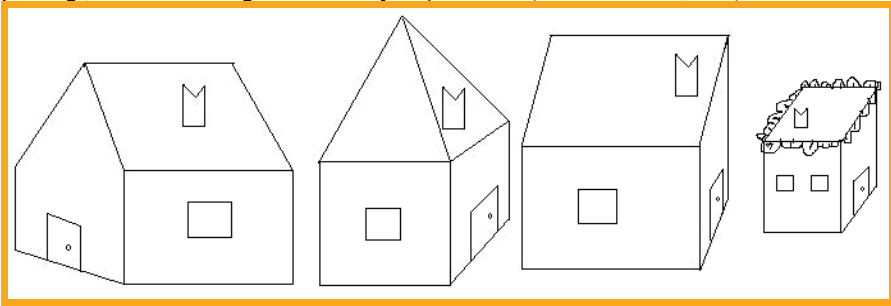
Ayiomuzu Çatılar: Tüm dökmelerin ucunun ortada, çatının zirvesinde toplandığı, ortasında ok ağacı bulunmayan çatılardır.(DEMİR: 2003, 155)

Beşik Örtüsü: Beşik örtüsü biçimindeki çatılar, her iki tarafa da aynı meyilde olacak şekilde ortası yüksek çatılardır.

Toprak Çatılar: Düz, topraktan yapılan çatılardır. Bu tür çatılar, ağaç tomruklar üzerine çalı çırpı ve toprak konularak oluşturulur.

Yamaç Çatılar: 40-45° derece açıyla aşağıya meyilli çatılardır.

Resim: 9



Beşik Örtüsü Tipi Çatı

Ayiomuzu Tipi Çatı

Yamaç Çatı

Toprak Çatı

Su Değirmeni Su Taşıma Sistemi

Ark: Suyu değirmene götüren sistem. “**Ark**” ismi yanında Anadolu’nun bazı yerlerinde ark yerine **bağlak, bent, hark, su kanalı** adlarının kullanıldığı görülmektedir.

Oluk/Ana Oluk: Suyu değirmene taşıyan sisteme denir. Ana oluk saç veya son dönemlerde olduğu gibi betondan yapılır. Arazinin az veya çok meyilli olmasına göre oluğun uzunluğu değişiklik göstermektedir. Oluklar, düz bir sistemden oluşan “**seğirdim oluğu**” ile “**oluk/ana oluk**” olmak üzere iki ayrı kısımdan oluşur.

Resim: 10



BEYPAZARI

Resim: 11



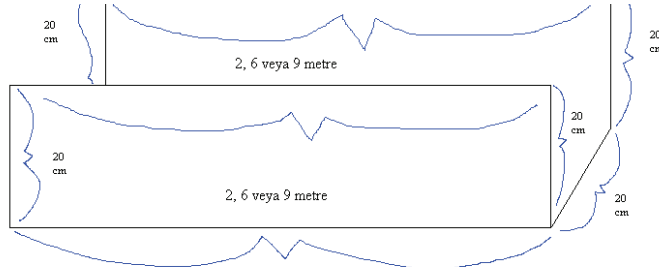
TRABZON

Çay ve ırmak kenarlarında kurulan değirmenlerde oluk sistemi birbirine göre farklıdır.

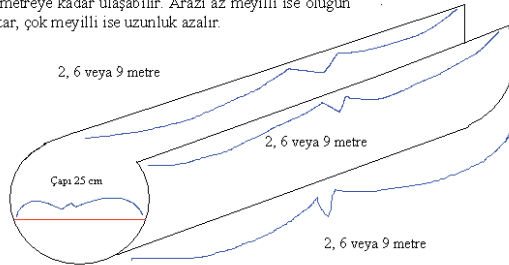
Çay kenarlarında kurulan değirmenlerde oluğun zeminle açısı, arazinin durumuna göre 40°-50° arasında değişmektedir.

Çay kenarlarına kurulmuş olan değirmenlerde değirmenin dönmesini sağlayan suyun toplandığı ana oluğun uzunluğu da suyun debisine göre 2 metreden 25 metreye kadar değişebilmektedir.

Seğirdim Oluğu: Ark biçiminde, tahtadan yapılan üstü açık, dörtgen biçimindeki oluğa denir.



Seğirdim oluğunun uzunluğu arazinin meyli ile ters orantılı olarak genelde 2 ila 6 metre arasında değişir. Bazen bu oluğun uzunluğu 9 metreye kadar ulaşabilir. Arazi az meyilli ise oluğun uzunluğu artar, çok meyilli ise uzunluk azalır.



Resim: 12 - Seğirdim Oluğu

Seğirdim oluğu üst savacakla dik oluğun önünde yer alır. Bazı değirmenlerde bu oluk bulunmaz. Anadolu'nun bazı yerlerinde buna "**arkuru oluk**", "**düz oluk**" da denilmektedir. Seğirdim oluğu ya 20 cm genişliğinde üç parça tahtadan veya 25 cm çapındaki ağacın 15 cm genişliğinde yarım ay biçiminde oyulmasıyla oluşturmaktadır. Üstü açıktır. Son zaman-

larda seğirdim oluğunun aynı ebatlarda olmak üzere betondan da yapıldığı görülmüştür. Tahtadan yapılan seğirdim oluğunda tahtaların uzunluğu arazinin dik olup olmamasına göre kısa veya uzun olur. Eğer arazi az meyilli ise seğirdim oluğu uzun, eğer çok meyilli ise kısa olur. Seğirdim oluğunun uzunluğu 2 metre ile 6 metreye kadar değişir. Bazen bu uzunluk 9 metreye kadar çıkar.

Seğirdim oluğu, tahta, beton veya saçtan oluşan oluğun bağlandığı yerde toprak zemine bağlanır.

Oluğun/ana oluğun betondan yapıldığı son dönemlerde, seğirdim oluğunun sonradan kaldırıldığı da görülmüştür.

Resim: 13



TRABZON
(Seğirdim Oluğu)

Resim: 14

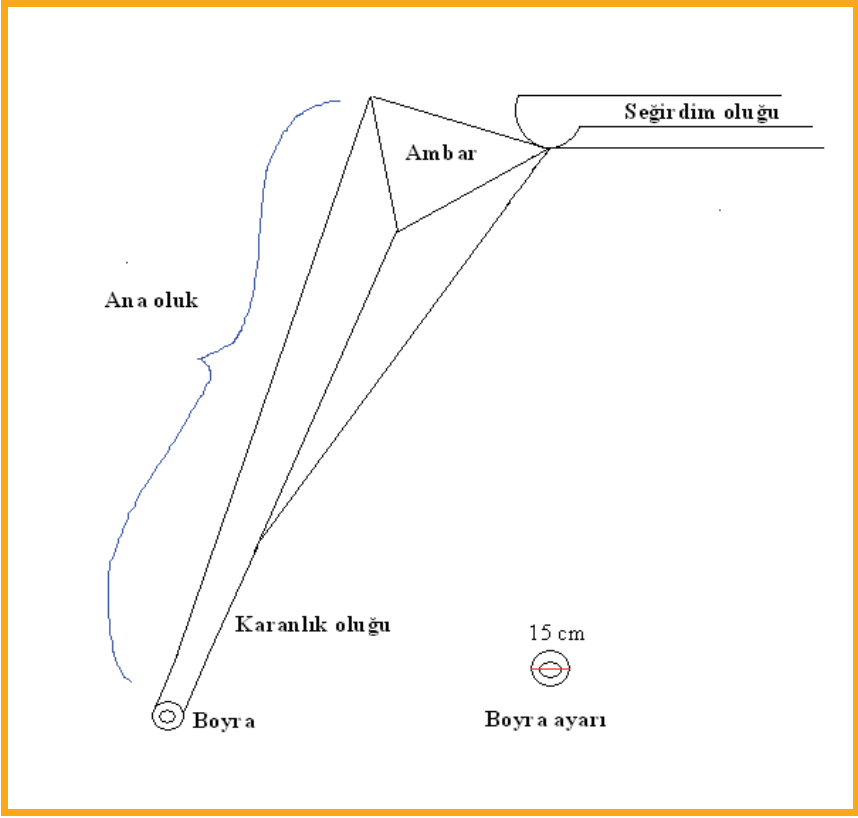


TRABZON
(Seğirdim Oluğu)

İrmak kenarına kurulan değirmenlerde oluğun uzunluğu 2 metre ile 3 metre arasında değişir. Oluk havuz biçimindedir. Çapı aşağıda da yukarıda da aynıdır. Bu tür oluklarda suyun çarka ulaştığı yerin (boyranın) çapı 15 veya 20 cm olur.

Oluk / Ana Oluk: “ambar” ve “karanlık oluk” olmak üzere iki kısımdan oluşur. Oluk düzeni ile ilgili bir örnek verecek olursak 10 metrelik bir değirmen oluğunun 6 metresini “karanlık oluk”, 4 metresini “ambar” oluşturur. Çay kenarlarında kurulan oluklarda çap aşağıdan yukarıya doğru genişler. Oluğun genişlediği yere “ambar” adı verilir. Oluğun en aşağısında yer alan boyranın çapı suyun durumuna göre değişir. Su az ise boyranın çapı 4 cm, çok ise 6 cm civarında olur.

Ambar: Oluğun geniş kısmına “ambar” denir. Ambarın genişliği, 10x10 cm ebatlarında genişliği olan karanlık oluğun bittiği yerden başlar ve üçgen şeklinde olur. Bu üçgen şeklindeki ambarın ön cephesi 2 metre yanları ise 2,5 metreye kadar genişler. Suyun geldiği yerin yüksekliğine göre ambarın uzunluğu 4 metre veya daha fazla olabilir.



Resim: 15 - Oluk

Karanlık Oluk: Ambarın başladığı yerden değirmene kadar olan oluğa denir. 10X10 cm ebatlarında olur. 30 cm çapındaki kavak veya çam tomruğunun önünde bir yüzü 10 cm alınarak düzlenir. İçi 10X10 cm ebatlarında olacak biçimde oyulur. Üstüne 5 cm kalınlığındaki kalasın özel çivilerle çakılmasıyla oluşturulur. Bu oyulan tomruğun üst yüzeyine 20X40 cm ebatlarındaki kalas parçaları enlemesine çakılır. 10 metrelik bir karanlık oluk ancak 50 adet kalasla kapatılabilir. Bu oluğu kapatmak için demirden dövülerek oluşturulmuş 200 çiviye ihtiyaç vardır. Çünkü her bir kalasa 4 adet çivi çakılması gerekir. Ambarla beraber oluğa 500 adet özel yapma çivi çakılır. Bu oluğun uzunluğu suyun yüksekliğine göre değişir. Su eğer 10 metre yüksekten geliyorsa karanlık oluğun uzunluğu 6 metre olur.

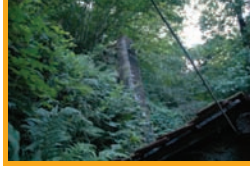
Karanlık oluğun 30 cm çapındaki tomruğunun 15 cm'si düzlenmeden yuvarlak bırakılır. Bu kısım bozra olarak düzenlenir.

Resim: 16



Oluk
(Gürsöğütköyü)
BEYPAZARI
ANKARA

Resim: 17



Oluk
TRABZON

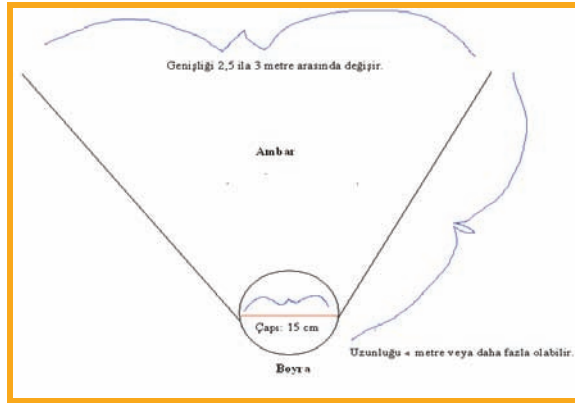
Resim: 18



Oluk
(Adatepebaşı Köyü)
ÇANAKKALE

Boyra: Suyun çarka vurduğu yere denir. Suyun az veya çok oluşuna göre boyranın çapı 4-6 cm arasında değişir. Su çok ise yani suyun debisi fazla ise boyranın çapı 6 cm, az ise 4 cm olarak ayarlanır. Suyun çokluğuna veya azlığına göre oluşun ambarın üstüne kadar dolması için boyranın genişliğini ayarlayabilmek için bir sistem kurulur.

Resim: 19



Ambar ve Boyra

Boyranın çapını ayarlamak için huni şeklinde içerisi geniş, Ağız kısmı dar olan boyra halkası takılır.

Suyu ayarlamak için kullanılacak halka, teneke veya ağaçtan olur. Bunlar boyranın köşelerindeki menteşelere tutturulmuş olan demir çubuklara monte edilir. Bu şekilde boyranın çapı azaltılır.

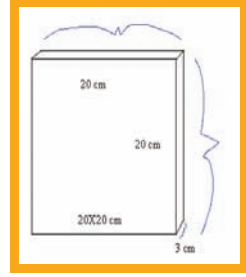
Irmak kenarlarında olan değirmenlerde su devamlı ve çok aktığı için boyranın ayarlanmasına gerek duyulmaz. Bu tür değirmenlerde boyranın çapı 15 veya 20 cm olur ve değiştirilmez, aynı kalır.

Resim: 20

TRABZON
Savak

Savak: Seğirdim oluğu ile ana oluk arasında, suyun değirmene gitmesini önlemek için “savak” adı verilen düzenek yer alır. Savak, değirmenin dönmediği zamanlarda oluğun boş kalmasına imkân verir. 20X20 cm ebatlarında tahtadan yapılır. Seğirdim oluğu ile ana oluk arasında yer alır. Suyu

Resim: 21



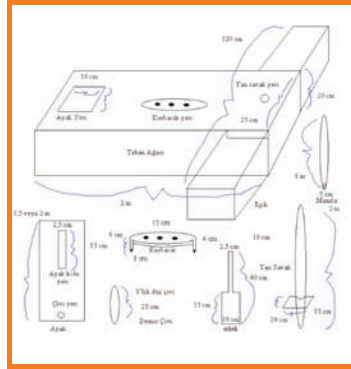
Savak

boşa akıtmak veya boş araziye salmak için kullanılır. Anadolu'nun bazı bölgelerinde bu düzeneğe “kesecek” de denilmektedir.

Su Değirmeni, Çark Sistemi

Taban Ağacı: Su değirmenlerinde bütün sistemi taşıyan 25X20 cm ebatlarında 2 metre uzunluğunda ağaç aksama denir. Bu ağacın sol ucunda ayak, sağ ucunda eşik yer alır. Çay üzerine kurulan değirmenlerde taban ağacının eşiğin üstüne gelen yerine yan savak için yuva açılır bu yuvanın üstüne yan savak konur. Taban ağacını sabitlemek için etrafına taş döşenir.

Resim: 22



Yan Savak: Yarım ay biçiminde dönme kabiliyeti olan ve değirmeni durdurmak için kullanılan sistemdir. Suyun çarka ulaşmasını engellemek için kullanılır. Yan savak, 2 m uzunluğunda 10 cm çapında yuvarlak ağaçtan yapılır. Bu ağaca çarka değmeyecek şekilde yan savağın 20X15 cm ebatlarındaki tahtası çakılır. Anadolu'nun bazı yerlerinde buna “alt savacık” da denmektedir. (DEMİR: 2003, 155)

Ayak: Öğütülen tahılın inceliğini ayarlayan sistemdir. 80 cm uzunluğundaki 10x10 cm uzunluğunda kalas 50'ye 30 cm olacak biçimde ayarlanır. Taban ağacına dikey biçimde yerleştirilir.

Ayak Çivisi: Taban ağacını kaldırmak, değirmen taşını ayarlamak için konulan çividir.

Kurbacık: 4 cm eninde 15 cm uzunluğunda 3 cm kalınlığında demir aksama denir. Üzerine 3 tane nokta çukur açılır. Bu noktalara “**tunç**” yerleştirilir. Zaman içinde “**tunç**” ve “**kurbacık**” aşınır. Tunç ve kurbacık aşındığında değirmen dönmez. Aşınan tunç ve kurbacık değiştirilir. Kurbacık aşındığında, kurbacığın diğer yuvası tuncun altına gelecek şekilde bu yuvanın yeri değiştirilir. Anadolu'nun bazı yerlerinde kurbacığa “**kargacık demiri**” de denmektedir. (DEMİR: 2003, 159)

Tunç: İğ (yiğ, eğircek, kirmen) ile taban ağacı arasındaki bağlantıyı sağlayan demir. Anadolu'nun bazı yerlerinde bu aksama “**iğnecik**” de denir.

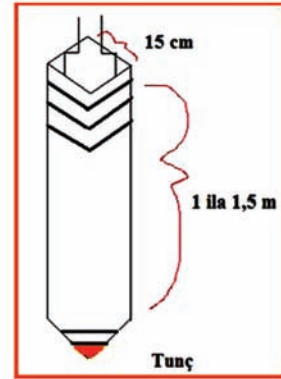
İğ: Genelde 1,5 metre uzunluğunda, 15'er cm eninde kare biçiminde ağaç aksamıdır. Uzunluğunun bazen 1 metre de olduğu görülmektedir. Üst kısmında “**erkek**” denilen aksamın üç demir halka ile tutturulduğu için alt kısmına da, 2 tane demir halka ile tunç takılır. Su değirmenlerinde, değirmen taşı ile çark arasında bağlantıyı kuran iğ, değirmenin üst taşının dönmesini sağlar. Anadolu'nun bazı yerlerinde iğe, “**yiğ**”, “**eğircek**”, “**kirmen**” adları da verilmektedir.

Ayak Kolu: İçine 1 m uzunluğundaki manılanın takıldığı sistemdir. Değirmen taşının ayarlanmasını sağlar. Ayak kolu 40 cm uzunluğunda 10x15 cm ve 2,5x25 cm ebatlarında bir koldur. Kalın kısma Manila takılır.

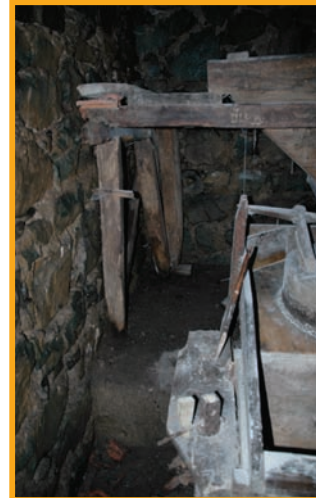
Manila: 1 m uzunluğunda 5 cm çapındaki ağaçtır. Unun ince veya kalın olmasını ayarlamak için kullanılır.

Manılanın altına 6x4 cm ebatlarında tahta

Resim: 23



Resim: 24



TRABZON

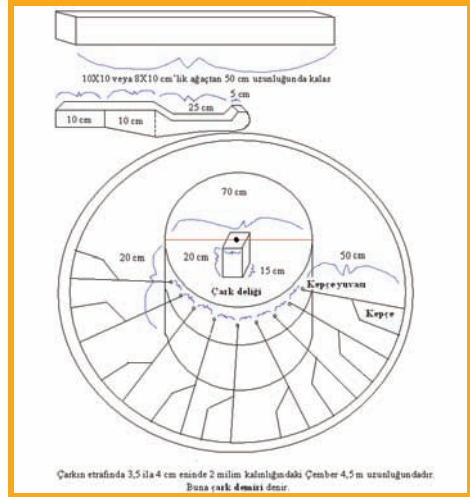
takoz konur. Manilaya basınca değirmenin üst taşı kalkar, taşların arası açılır, bırakınca taşlar yanaşır. İki taşın arası birleşir.

Unlanın hatılının yanına kademeli delik açılır. Buna “**hatıla**” denir.

Unun inceliğini, iriliğini ayarlamak için manılanın üzeri arkası kalın önü ince 20 cm uzunluğunda 3 cm genişliğinde gama yapılır. Unlanın kenarındaki “hatıla” denilen deliklere bir çivi pimle Manila arasına gama yerleştirilir. Eğer un ince olsun denilirse gamanın ince tarafı manilaya yanaştırılır. Unun iri olması istenirse gama ileri sürülür. Unun ince olması istendiği zaman gama geri çekilir.

Çark evi: Çarkın bulunduğu, 2x3,5 m ila 2x4 m ebatlarındaki yere denir. Çark evinin uzunluğunun 4 metre olmasının sebebi, taban ağacını değiştirmek, taban ağacına kurbacık takmak veya çarkı yerinden kolayca çıkarmak içindir.

Çark: Değirmenin dönmesini sağlayan tahtadan oluşan teker biçimindeki sistemdir. 10x 10 cm veya 8x10 cm ebatlarında 50 cm uzunluğunda tahtadan “**kepçe**” adı verilen unsurdan oluşur. “**İğ**” ile üst taşa bağlı olan çark, üst taşın aynı yönde dönmesini sağlar.



Resim: 25

Kepeç: Suyun çarka vurduğu kısma denir. Anadolu'nun bazı bölgelerinde buna “**kaşık**” da denir. (DEMİR: 2003, 159) Irmak kenarlarındaki değirmenlerde çark 30, debisi daha düşük olan çay kenarlarında 40 veya 42 kepeçten oluşur.

Çark Göbeği: Kepeçlerin takıldığı 70 cm çapında bütün çamdan 20 cm uzunluğundaki tomruktan teker biçiminde kesilen ağaç aksamıdır.

Kepeç Yuvası: Bu tomruğa kepeçlerin takılması için açılan derinliği 10 cm, genişliği 2, 5 cm olan yuvalara denir Değirmenin ırmak veya çay değirmeni olmasına göre 30, 40 veya 42 adet olur.

Çark Demiri: Çarkın etrafını çevreleyen 3,5 ila 4 cm eninde, 2 mm kalınlığında ve 4, 5 m uzunluğundaki demir çember. Bu çember çarkın

etrafına ortalı biçimde çakılır.

Çark Deliği: Çarkın ortasında yer alan 15 x 15 cm eninde 20 cm derinliğinde olan delik.

Su Değirmeni Taşları

Değirmen Taşı: “1. Değirmende dönerken taneleri ezen yuvarlak taş. 2. Değirmen taşı yapmakta ve bazen de yapılarda kullanılan çakmak taşı türünden sert bir taş. (*Türkçe Sözlük*: TDK 2005, 484)

Değirmen taşı, 120 cm çapında 25 cm kalınlığında ortasında delik bulunan taştır. Değirmende alt ve üst olmak üzere iki ayrı taş vardır. Taşların ortasında 15 cm çapında bir delik bulunur.

Üst Taş: Çarkın harekete geçmesiyle ortadaki deliğe gelen tahılı un hâline gelmesini sağlayan taş. Bu taş hareket hâindedir. Taşın deliğine düşen önce küçük parçalara ayrılır, sonra kenara doğru yayılan bu parçalar incelenerek un hâline dönüşür.

Üst taşın altında üst ve alt taşlar arasında bağlantıyı oluşturan “**baltacık**” için yuva açılır.

Yuva: Üst taşın altında baltacık demirinin takılması için açılan oyuk. Buna Anadolu’nun bazı yerlerinde “**baltacık yatağı**” da denilmektedir.

Baltacık: Değirmende üst taşın dönmesini sağlayan demir aksamdır. Üst taşın altında açılan yuvaya yerleştirilir. İç kısmı dar, kenarları geniş demir aksamdır. Anadolu’nun bazı yerlerinde “**köprü**” olarak da bilinir.

“**Baltacık**”, orta kısmı dar ve delikli olan bir demir aksam olup kalınlığı 2 cm’dir. Kenarları 12 cm genişliğinde, iç kısmı 8 cm genişliğinde olan baltacığın uzunluğu 35 cm’dir; Anadolu’nun bazı yerlerinde baltacığın uzunluğunun 25 cm, genişliğinin 10 cm, kalınlığının 2 cm olarak boyutlandığı da görülmektedir. Bazı yörelerde baltacık haç biçiminde olur. (DEMİR, 2003: 156).

Resim: 26



Resim: 27

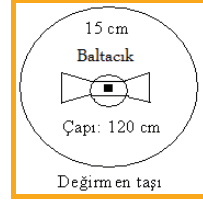


Resim: 28



BEYPAZARI
(Gürsögüt Köyü)

Resim: 29



Üst Taş



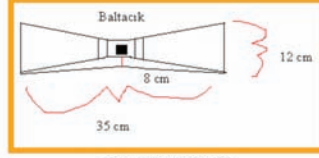
Alt Taş

Resim: 30

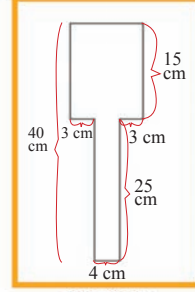


BALTACIK ve ERKEK

Resim: 31



BALTACIK



ERKEK

Resim: 32

Erkek: Ağaca gelen yeri yassı olan ve genişliği 10 cm, uzunluğu 40 cm ve eni 2 cm olan geniş kısım 10-15 cm dar kısmı ise 4x25 cm boyutlarındadır. Çarkı, değirmenin alt taşına bağlayan demir aksam.

Alt Taş: Değirmende tahılın un durumuna gelmesinde zemin görevi yapan sabit taş. Taşın ortasına takılacak tahtanın etrafını çevreleyecek biçimde demir bilezik konur. Tahta halkanın ortasına **erkek** yerleştirilir. Bu halka 10 cm enindedir. Alttaki sabit taşta yerleştirilir. Bu halka taşın kırılmasını önler. Halka aşağıdaki **erkek demiri** sıkır. Üst taşın rahat dönmesi için **erkeğin** boğazına bilye takılır. Bu bilye taşın boğazı ile erkeğin konulacağı yere takılır. Bilye alt taşın boğazına konulan çiviler vasıtasıyla sabitleştirilir.

Ayrıca alt taş yanlarına taşlar konularak sabitlenir.

Değirmen taşlarının eni 8 cm'ye indiğinde taşlar yenilenir. Eskiyen değirmen taşlarının zaman zaman el değirmeni olarak değerlendirildiği de olur.

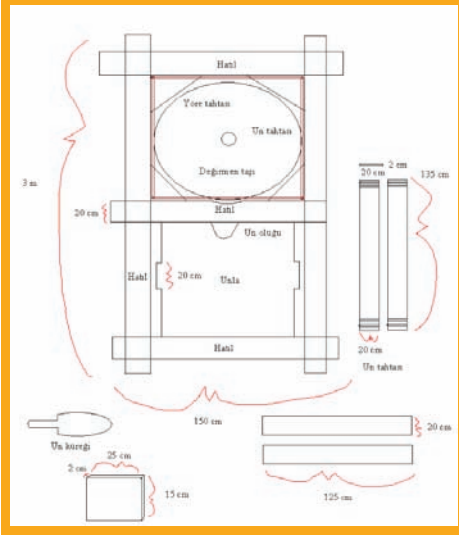
Bilye: Su değirmenlerinde “**baltacık**” veya “**köprü**” taban ağacı ile iğ ağacının birleştiği yerde kullanılan aksamdır.

Domuzluk: Çarktan geçerek suyun değirmenden çıktığı yer olup 150 cm derinliğinde 150x150 cm genişliğinde kanal kazarak oluşturulur. Anadolu'nun bazı yerlerinde; “**değirmen altı**”, “**doğuzluk**”, “**dovuzluk**”, “**karanlık yer**”, “**su akamağı**”, “**yer altı**” biçiminde de isimlendirildiği görülmektedir (DEMİR, 2003: 158, 159, 161, 162).

Un Tahtası: Un tahtası iki yatay, ikisi düşey olmak üzere 4 adettir. Ya-

ta y olanlar 125x20 cm ebatlarında dikey şekilde olanlar ise 135X20 cm ebatlarında olur. Dikey olarak yerleştirilen un tahtalarının her iki ucuna yatay un tahtalarını yerleştirecek biçimde 2x20 cm ebatlarında çıta çakılır. Bu çıtaların arasına yatay olarak yerleştirilecek olan **un tahtaları** takılır. Değirmen taşı nı çevreleyen tahtaların oluşturduğu dörtgenin köşelerine 45°lik açıyla **yöre tahtası** yerleştirilir.

Resim: 33



Değirmen Taşı ve Unla

Unla 120x120 cm ebatlarında 80 cm derinliğinde olur. Unla, değirmen taşı hizasından 80 cm aşağıda ve önde olacak şekilde yapılandırılır. Anadolu'nun bazı yerlerinde "**unluk**" olarak da adlandırılmaktadır. (DEMİR: 2003, 162).

Resim: 34



**Trabzon
Unla**

Un Oluğu

Orta hatılın ortasından dört köşe delik 6x6 cm oluk şeklinde tenekeden

Yöre: Yöre tahtası ile değirmen taşı arasında bulunan, yenilmeyen artık una yöre denir. Anadolu'nun bazı yerlerinde buna "**ül**", "**üre**" de denilmektedir. (DEMİR, 2003: 162).

Yöre Tahtası: Unların çevreye dağılmasını önleyen ve değirmen taşı nı çevreleyen tahtaları 45°lik açıyla kesen 20x20 cm ebatlarındaki tahtadır. Her bir köşede olmak üzere dört adettir.

Değirmenlerde Un Konulan Yer

Unla: Öğütülmüş unun aktığı veya biriktiği tahtadan yapılan yer.

oluk takılır. Bu oluk unun unlaya gelmesini ve akmasını sağlar. Normalde ise tenekeden değil 6x3 cm'lik eninde tahtalardan yapılır.

Resim: 36

Trabzon
Unla

Resim: 35



Değirmenlerde Buğday Konulan Yer

Buğday Teknesi: Öğütülecek buğdayın konulduğu ambar olup üst kısmı 80x60 cm ebatlarında, alt kısmı ise yaklaşık 3x3 cm ebatlarında teknedir. Anadolu'nun bazı yerlerinde “tanelik”, “üst tekne” veya “yükçük” adıyla da anılmaktadır.

Resim: 37

TRABZON
Buğday Teknesi

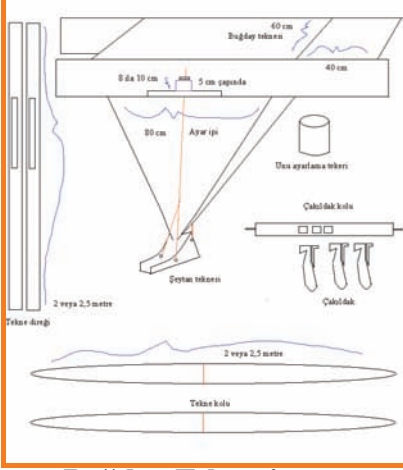
Resim: 38

TRABZON
Buğday Teknesi

Değirmenin sol cenahına gelecek şekilde tekne kolunun üstüne 30 cm genişliğinde tahta çakılır. Bu tahtanın yardımıyla öğütülecek tahıl çuvaları buğday teknesine kolaylıkla boşaltılır. Teknenin üst kısmına 10 cm eninde düz tahta yerleştirilir. Teknenin ön kısmına gelen bu tahtanın tam ortasında 40x40 cm olacak şekilde yuvarlak teker 20 cm'lik 8 ila 10 cm

çapında ortasına 1 cm'lik delik açılmış yuvarlak tekerin üstündeki tahta çubuk, açılan oyuk içine yerleştirilir. Oyuk 1 cm derinliğindedir. Bu tekere buğdayın az veya çok akmasını sağlamak için yani buğdayın akışını ayarlamak için “**ayar ipi**” bağlanır.

Resim: 39



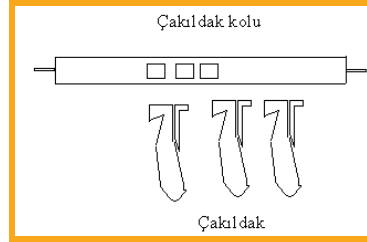
Buğday Teknesi

Resim: 40

TRABZON
Buğday Teknesi

Çakıldak Kolu: Çakıldığın yer aldığı kol 65 cm uzunluğunda 5 cm enindedir. Tekne direği ile şeytan teknesi arasında enlemesine yer alır. İki ucuna sekizlik çivi çakılır. Bu ağaca 3 tane araları 2 cm olan 3x3 cm çapında delik açılır. Buna “**çakıldak deliği**” delinir.

Resim: 41



Çakıldak

Şeytan Teknesi: Buğdayın taş akitildiği yer. Bazı yörelerde “**alt tekne**”, “**dene-lik**”, “**tenelik**”, “**kepçe**”, “**oluk**”, “**tane oluğu**” da denmektedir. (DEMİR, 2003: 155, 158, 159, 161).

Dişemek

Tekne Kolu: Tekne direklerini birbirine paralel biçimde kesen 8 ila 10 cm çapında iki yuvarlak ağaçtan oluşur. Değirmenin arka duvarına bağlanan tekne kolunun uzunluğu 2 veya 2,5 metredir.

Buğday Çuvalı Tahtası: Buğdayı, buğday teknesine boşaltmak üzere tekne kolu üzerine konulan 60x40 ebatlarında 2,5 cm enindeki tahtadır. Anadolu’da “**çuvallık**”, “**oturak**” da denir. (DEMİR, 2003: 157, 160).

Ayar İpi: Buğday teknesindeki tahılın değirmen taşına az veya çok

akmasını sağlamak için kullanılan ip.

Buğday tekneden çok dökülürse un iri olur, az dökülürse ince olur. Değirmende hayvan yemleri olarak öğütülen tahıllar iri olarak öğütülür. “Ayar ipi” değirmenlerde unun inceliğini ayarlayan aksamdır.

Tekne Direği: Tekne direği değirmenin yan hatılından tavana kadar uzanan 10 cm çapında kalas veya yuvarlak ağaçtan olur. Tavanın yüksekliğine göre genelde uzunluğu 2 ila 2,5 arasında değişir.

Yan hatılların ortasına iki tane 6x8 cm veya 8x8 cm kalas veya yuvarlak ağaçtan direk çatıya kadar dikilir. Bu direklerin bir metre üzerinden 1,20 m üzerinde, 15 santim dikine 3 cm eninde kertik açılır.

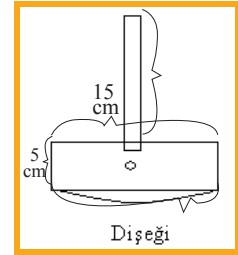
Tekne direğindeki 20 cm yere tekne kolu takılır. Tekneyi yükseltmek alçaltmak için aradaki mesafe takozla ayarlanır.

Zaman içinde iki taşın birbirine bakan yüzleri yani üst taşın altı ile alt taşın üstü aşınır. Bu durumda, un istenilen incelikte öğütülemez bu nedenle taş üzerinde yeniden kertik açmak gerekir. İşte değirmenin birbirine bakan yüzlerinde kertik açılması işlemine denir. Bu işleme Anadolu'nun bazı yerlerinde “**taraklamak**”, “**kertmek**” de denmektedir. (DEMİR: 2003, 158, 159, 161)

Dişegi: Değirmen taşı dişemek için kullanılan çelikten ucu yassı alete denir. Anadolu'nun bazı yerlerinde buna “**tarak**” da denir. (DEMİR, 2003: 161).

15 cm uzunluğunda 5 cm eninde ortası bombeli, bombelenin genişliği 2 cm olan iki tarafı geniş ve keskin, ortasında sap takmak için 1,5 cm çapında deliği bulunan çelikten aksam. Bu çelik kafaya 1,5 cm çapında 20 cm boyunda sap takılır.

Resim: 42



Değirmenin Alt ve Üst Taşlarının Dişenmesi

Değirmen taşı olarak kullanılacak taş, ne çok sert ne de çok yumuşak olmamalıdır. (Genelde Beypazarı'ndaki su değirmenlerin taşları Bolu-Mudurnu'dan getirilirdi.) Taş ocağında pergel çekilerek 120 cm çapında 25 cm eninde tekerlek hâlinde kesilerek çıkarılan kist hâlindeki iki ayrı taş değirmen taşı olarak hazır hâle getirilir. Önce alt taşın üstü dişenir. Sonra üst taşın alt kısmı dişendikten sonra iki taşın ve yanları düzlenir.

Taşların yerleştirilmesi; üst taş unlanın üstüne yuvakla yarısına kadar çekilir. Sonra alt üste çevrilir. Alt ve üst taşlar bu hâlde içten 80 cm ka-

dar dişenmez. Geriye kalan 20 cm genişliğindeki teker biçimindeki kenar dişenir. Dişeme işi bittiğinde üst taş unla çevrilerek yuvak vasıtasıyla alt taşın üstüne yerleştirilir. Taşlar un öğütemez hâle gelince yeni taşlar düzleştirdiğini dişeme işi tekrarlanır. Dişeme işleminde alt taşın üstü, üst taşın da altı dişenir. Daha sonra her iki taş birbirine uygun hâle getirilir. Birbirine uygun hâline getirme işlemi “**alıştırmak**” olarak tabir edilir. Bunu için yerine yerleştirilen değirmen taşlarında ilk olarak sert kum öğütülür. Öğütülen kum, değirmen taşları arasındaki yükseklikleri giderir ve değirmenin buğdayı öğütecek hâle gelmesi sağlar.

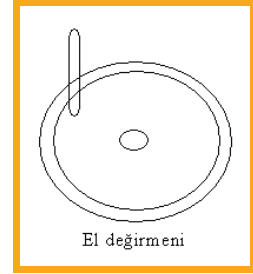
Alıştırmak: Dişenen değirmen taşlarının buğdayı öğütecek hâle getirilmesi için değirmende sert taşın öğütülmesi işlemine denir.

Değirmenle İlgili Diğer Hususlar

El Değirmeni

El değirmenleri alt ve üst değirmen taşı olmak üzere 50 cm çapındaki aynı ebattaki taşlardan oluşur. Üsteki taşın merkezine açılan 10 cm çapındaki deliğe 20 cm uzaklıkta bulunan 3 cm çapındaki deliğe 30 cm uzunluğunda yuvarlak sap takılır. 2 cm içeride olan ve 3 cm genişliğindeki deliğe bu sap takılır. Alt taşın ortasındaki deliğe 10 cm veya 12 cm uzunluğunda 3 cm çapında tahta çivi alt taşın merkezindeki 3 cm çapındaki deliğe çakılır. Üsteki taşın deliğine öğütülecek, çekilecek tuz, bulgur, hayvan yemi olan burçak veya ümürdük dökülür ve bunlar el yordamıyla döndürülen el değirmeninde öğütülmüş olur. El değirmeni de ihtiyaç duyuldukça alt taşının üstü, üst taşının altı olmak üzere dişenir.

Resim: 43



El değirmeni

Değirmenci Odası

Değirmencinin gece de çalışması gerektiği için değirmenin bir bölümü, değirmencinin yatması için oda olarak ayrılır. Buna değirmenci odası denir.

Değirmen Gömmesi

Un, su ve tuz ile yoğrulur. Değirmendeki ocağın altı taştır. Diğer taraftan bu ocak yakılarak ocağın altındaki taşın ısınması sağlanır. Isınan taşın üstündeki ateş kenara çekilir, kızgın taşın üstüne yoğrulan hamur yuvarlak olacak şekilde 5 cm eninde 20 cm çapında çember biçiminde bu taşın üstüne konur. Onun üzerine içe kavisli olan demir bir saç kapanır. Demir saçın

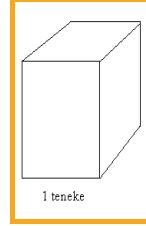
üstüne kenara çekilen köz hâlindeki ateş yerleştirilir ve değirmen gömmesi pişmeye bırakılır. Buna Anadolu'nun bazı yerlerinde “kül çöreği” adı verilmektedir. (DEMİR: 2003, 160)

Değirmende Kullanılan Ölçü Birimleri

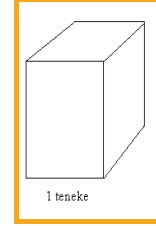
Değirmende ölçü birimi olarak **kile**, **yarım**, **şinik**, **ölçek**, **teneke**, **hakla** kullanılır.

Kile: 2 teneke = 32 kg

Resim: 44

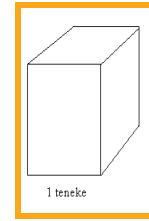


+



Yarım: 1 teneke=16kg

Resim: 45



Şinik: yarım teneke=8kg

Resim: 46



Ölçek: şiniğin yarısı=4 kg

Resim: 47



Hakla

Resim: 48



Hakla: Değirmenlerde hak almak için kullanılan ölçü aleti. Yaklaşık 1,6 kg'dır.

Değirmenci Hakkı: Genelde değirmenci hakkı % 5 ya da 1/20'dir. Bazen de gelen buğdayın % 6'sı değirmenci hakkı olarak alınır. Bununla ilgili olarak: "Hak almak", "hak vermek", "hak" ve "hakçı" gibi kelimeler değirmen kültürü içinde yer alan terimlerdir.

Hak Almak: "Tahılın un hâline getirilmesi için değirmencinin aldığı hak" anlamındadır. (DEMİR: 2003, 159)

Hak Vermek: "Tahılın un hâline getirilmesi için tahıl sahibinin değirmenciye bedel ödemesi." anlamındadır. (DEMİR: 2003, 159)

Hak: "Tahılın un hâline getirilmesi için ödenen bedel ödeyen kişi.

Hakçı: Tahılın un hâline getirilmesi için bedel ödeyen kişi.(DEMİR: 2003, 159)

Değirmenlerin Kültürümüzdeki Yerini Yansıtan

Deyim ve Atasözlerinden Örnekler

Türk kültürü içinde değirmenlerle ilgili pek çok deyim ve atasözünün bulunması, değirmenlerin toplum hayatında önemi bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Değirmenle ilgili atasözlerine ait örnekler aşağıda verilmiştir.

"Ben saçımı değirmende ağartmadım." sözü: "Saçım unla ak olmadı." anlamındadır.

"Değirmenden gelenden poğaçaya umarlar." sözü: "Başka bir yerden gelen kimseden, geldiği yerle ilgili, küçük de olsa bir armağan beklenir." anlamındadır.

"Değirmene gelen nöbet bekler." sözü: "Bir şeyden birçok kimse yararlanacaksa, herkes geliş sırasıyla işini görmek üzere beklemelidir." anlamındadır.

"Değirmen iki taştan, muhabbet iki baştan." sözü: "Karı koca, iş ortağı gibi birlikte yaşayacak, birlikte iş görecektir kimseler arasında karşılıklı olarak bir uyum olması gerekmektedir. Bu da karşılıklı saygı ve sevgi temelinde gelişir." anlamındadır.

"Değirmenin suyu nereden geliyor?" sözü: "Bu işin masrafını karşılayacak para nasıl kazanılıyor." anlamında. (*Türkçe Sözlük*: TDK 2005, 484)

"Değirmen taşının altından diri çıkar." sözü: "En ağır şartlarda bütün güçlükleri yener." anlamındadır. (*Türkçe Sözlük*: TDK 2005, 485)

"Hak deyince akan sular durur." sözü: "Bir meselenin çözümünde, bir anlaşmazlıkta adaletli ve tarafsızca davranılır, doğru yol tutulur, hakkaniyet gözetilirse hiç kimse bir şey söyleyemez, herkes verilen kararı kabul

eder.” anlamındadır.

“**Hak değirmende olur.**” sözü: “Her işte olduğu gibi yapılan işin karşılığı olarak değirmenciye ‘hak’ adı altında bir pay verilir.” anlamında bir söz.

“**Tanrı’nın değirmeni yavaş işler ama, ince öğütür.**” sözü: “İlahi adalet eninde sonunda tecelli eder.” anlamındadır.

KAYNAK KİŞİLER

GÜRSES, Sadık, 70 yaşında, Ankara-Beyazır, Gürsöğüt köyünde değirmenci.

MAHİTAPOĞLU, Fatih, Trabzon-Ataköy.

KAYNAKÇA

Demir, Necati, (Temmuz 1997) “Ordu Yöresinde Su Değirmenleri ile İlgili Terimler” **Türk Halk Kültürü Araştırmaları**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 28-46.

Demir, Necati, (Temmuz 2002) “Değirmen Kelimesi üzerine”, **Türk Dili**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 607, 209-213.

Demir, Necati, (2003) “Su Değirmenlerinin Müzelenmesi”, **Türkiye’de Halkbilimi Müzeciliği ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri**, Ankara: Gazi Üniversitesi THBMER Yayını: 148-163.

Ergin, Muharrem, (1989) **Dede Korkut Kitabı I**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 77, 235.

Karahan, Recai, “Van Bölgesinde Bulnan Su Değirmenlerinin Etnografik Açısından İncelenmesi”, **Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri**, Van: 160-176.

Ögel, Bahaeddin, (1988) **İslâmiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 89.

Özmen, Mehmet, (Mayıs 1989) “Hatay Erzincan’da ve Genel Olarak Anadolu’da Değirmen ve Değirmencilikle İlgili Kelimeler”, **Erdem**, Ankara: Kültür Merkezi Yayınları: 5(14), 463-502.

Tarama Sözlüğü, (1993) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını: 2. Baskı: 8 cilt.

Derleme Sözlüğü, (1993), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını: 2. Baskı: 12 cilt.

Türkçe Sözlük, (2004) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını: 1250.

http://www.edebiyatogretmeni.net/a_f.htm.

http://www.beyazir-bld.gov.tr/beyazir_tarihi.htm.

http://www.hekimoglu.com.tr/turk/tuk_un_tarih.htm.

http://www.karakterim.com/Bedava_atasozleri-3_1059.html.

http://www.kenthaber.com/Arsiv/Haberler/2005/Eylul/23/Haber_87614.aspx.

